

Секція II Історія міст і сіл Дніпровського Надпоріжжя

Встановлення місць розташування давніх переправ у гирлі річки Самари за картографічними та археологічними джерелами

Дмитро Філімонов

аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара проспект Гагаріна, 72,
м. Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. На території Дніпровського Надпоріжжя відома значна кількість давніх стоянок і поселень. Ці пам'ятки археології розташовані як на берегах р. Дніпро, так і у гирлах його численних приток. Найбільші поселення зазвичай розміщувалися поряд з річковими переправами. Визначення місць давніх переправ та зіставлення з ними пам'яток археології на сьогодні є одним із найважливіших завдань досліджень давньої історії Надпоріжжя.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу виявленої архівної картографії XVIII ст. та результатів майже столітнього вивчення пам'яток археології Ігреського півострова локалізувати переправи, що у минулому існували в гирлі р. Самари, лівої притоки р. Дніпро, та здійснити їх зіставлення з місцями розташування давніх поселень.

Виклад основного матеріалу. Півострів Ігрень, розташований на півночі порожистої частини течії р. Дніпро, перед його колишнім першим порогом – Кодацьким, на цей час адміністративно належить до Самарського району м. Дніпро. В історіографії півострів відомий надзвичайною насиченістю його території археологічними пам'ятками різних історичних періодів. Згідно з результатами робіт Дніпрогесівської археологічної експедиції, на площі півострова було виявлено 14 пунктів (стацій) з давніми культурними нашаруваннями, які датуються від доби мезоліту до середньовіччя (Миллер, М. А., 1935). Особливо велика концентрація пам'яток археології, в основному багатощарових, спостерігається у північно-західній та північній частинах півострова (Телегін, Д. Я., Бодяньський, О. В., 1990, с. 16, 36). До спорудження на початку 1930-х рр. греблі Дніпрогесу та утворення штучного водосховища озера ім. В. І. Леніна (зараз – Дніпровське водосховище) ця територія Ігреського півострова була лівим берегом гирла р. Самари. Різними дослідниками неодноразово висувалося припущення, що така велика кількість давніх пам'яток, сконцентрована в межах окресленого мікрорайону, може свідчити про наявність в місці впадіння Самари в Дніпро давніх переправ (Брайчевська, А. Т., 1962, с. 180; Добровольський, А. В., 1949, с. 94). Але брак історичних джерел, насамперед картографічних, не давав змоги співвіднести пункти з насиченим археологічним культурним шаром з місцями розташування переправ через р. Самару

Перші відомі письмові згадки, що підтверджують існування переправ в гирлі р. Самари є доволі пізніми та датуються XVI–XVII століттями (Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009, с. 69). Наступні відомості, у яких йде мова про існування в місці впадіння Самари в Дніпро не просто переправ, а вже перевозів, належать до першої половини XVIII ст., а точніше – до періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Так, під час кампанії 1736 р. у північно-західній частині Ігренського півострова було споруджено земляну фортифікаційну споруду Усть-Самарський ретраншемент. Для сполучення з іншими нижньосамарськими форпостами та з головними базами російського війська в Приоріллі – Царичанським ретраншементом та Українською лінією, гарнізоном ретраншементу в гирлі р. Самари влаштовано два перевози (Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009, с. 69; Філімонов, Д. Г., 2020, с. 21; Эварницкий, Д. И., 1903, с. 1361).

Нещодавно у фондах Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) нами була віднайдена «Карта ретраншементу Усть-Самарского с надлежащей ситуациею. Даже вновь до означенного места ретраншементу», датована 1736 роком. Цифрову та паперову копію карти передано на зберігання до фондів КП «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради. На карті зображено обидва береги гирла р. Самари, а також частина прибережної смуги в межах центральної частини сучасного м. Дніпро. На лівому березі гирла Самари в північно-західній частині півострова Ігрень на карті показано фортифікації Усть-Самарського ретраншементу. На північ від укріплень ретраншементу позначено два перевози, що розташовувалися у найвужчих місцях самарського гирла: F – «перевоз летнеи»; G – «перевоз вешней во время разлития вод», тобто перевози використовувалися по черзі у різні пори року. З ретраншементом перевози з'єднувалися двома шляхами (Карта ретраншементу Усть-Самарского..., 1736).

Місце, в якому згідно з картою 1736 р. локалізується літній перевіз, розташовувалося на відстані близько 0,8 км у північному напрямку від північного укріплення Усть-Самарського ретраншементу і відповідає береговому мису, на якому міститься найбільш відома пам'ятка археології Ігренського півострова – багатощарове поселення Ігрень 8, що перебуває на державному обліку під назвою «Ігренська стоянка – VIII» (охор. № 1417). Найдавніший шар поселення належить до доби мезоліту (Телегін, Д. Я., 2002). Також у нашаруваннях пам'ятки присутні матеріали доби неоліту, енеоліту, бронзи та раннього залізного віку. Ще у 1932 р. на території поселення було відкрито ґрунтовий могильник IV–III тис. до н.е. зі скорченими та випростаними на спині похованнями (Рассамакин, Ю. Я., 2017, с. 26–41). Від початку 1930-х рр. на поселенні виявлено декілька напівземлянок, а також господарські ями, насичені багатим археологічним матеріалом, періоду існування Київської Русі. У верхніх шарах поселення Ігрень 8 трапляються уламки кераміки XVII–XVIII ст. та окремі речі, виготовлені з металу цього самого часу (Балакин, С. А., Козловский, А. А., Телегін, Д. Я., 1979; Брайчевська, А. Т., 1962, с. 177; Добровольський, А. В., 1949; Козловський, А. О., 1981). Останні археологічні дослідження на пам'ятці були проведені під керівництвом Л. Л. Залізняка у 2018 році (Залізняк, Л., Кублій, М., Вейбер, А. та ін., 2020). Слід зазначити, що виявлена у фондосховищах РДВІА карта 1736 р. не є поодиноким джерелом, що визначає перевіз XVIII ст. в районі поселення Ігрень

8. Так, позначення місця розташування перевозу у вигляді латинської літери N фіксується на плані Усть-Самарського ретраншементу, складеного Матіасом Ретшем (Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009, с. 70).

Другий перевіз, позначений на карті Усть-Самарського ретраншементу 1736 р., розташовувався на відстані близько 3 км від фортифікацій Усть-Самари, на північно-західному краї видовженої з півдня до північного заходу піщаної коси, що знаходиться у північній частині Ігреньського півострова. Ця коса у кінці XIX – першій половині XX ст. була відома як мис Попов (Попова шпиль, Попова коса), або Підкова. У радянський час за цією місцевістю закріпилася назва «урочище Підкова». Походила вона від однойменної мілководної затоки характерної підковоподібної форми, що до спорудження Дніпрогесу розташовувалася на місці сучасної Ігреньської затоки. Площа всього Попова мису вкрита стоянками, поселеннями, ґрунтовими та курганными могильниками, залишеними носіями різних археологічних культур від доби неоліту до XVIII століття (Телегін, Д. Я., Бодяньський, О. В., 1990, с. 16, 36). Серед усіх цих пам'яток виділяються два пункти, у яких сконцентровано найбільш потужні культурні нашірвання. У 1970-х рр. обидва ці пункти було взято на облік як два окремі поселення під назвами «Підкова I» та «Підкова II».

Поселення Підкова I розташовувалося у південно-західній частині урочища Підкова. На початку 1950-х рр. на пам'ятці досліджено два житла-напівземлянки та 2 господарські ями з матеріалами пеньківської культури VI–VIII ст. (Сміленко, А.Т., 1975, с. 89). У 1950–60-х рр. регулярні розвідки на Поповому мисі проводив О. В. Бодяньський. Відносно поселення Підкова I, в одному зі своїх звітів, він зазначав таке: «Тут є численні слов'янські землянки Київської Русі та кочовників, з численними знахідками монет сходу, срібних диргемів та мідних, уламків скляних браслетів і т.д. Монети датуються XIII – початком XV ст. Знайшов дві монети Володимира Ольгердовича XIV ст.» (Бодяньський, О. В., 1977/89, с. 17). У ці самі десятиліття краєзнавці В. В. Бінкевич та Є. В. Бінкевич здійснили на поселенні великі збори монет золотоординських ханів та київського князя Володимира Ольгердовича XIII–XV століть (Шалобудов, В. М., 2008, с. 94–100). Сьогодні територією поселення пролягає автомобільна дорога від ж/м Придніпровськ до ж/м Сонячний та трубопровід, споруджені на початку 1980-х рр.

Поселення Підкова II (охор. № 1423) розташоване у північній частині мису Попов (Підкова). У 1953 р. на пам'ятці було досліджено дві напівземлянки, у заповненнях яких містилися матеріали пеньківської культури. Поряд з житлами також виявлено зруйноване поховання – трупоспалення (Даниленко, В. Н., 1955, с. 28; Сміленко, А. Т., 1975, с. 86, 89, 97). У 2006 р. Дніпропетровською цільовою експедицією під керівництвом В. А. Ромашко на поселенні проводилися розвідки та розкопки, в результаті яких було встановлено багатощаровий характер пам'ятки. Археологічні нашірвання містили переважно матеріали раннього етапу доби бронзи першої половини II тис. до н.е. (2 житла, 1 господарська яма), раннього середньовіччя – пеньківської культури VI–VIII ст. (26 жител, 1 господарська яма, 14 поховань), а також одне житло середини XVIII ст. Останній об'єкт може бути пов'язаний з перевозом, влаштованим гарнізоном Усть-Самарського ретраншементу та позначеним на карті 1736 р. з фондів РДВІА

(Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009, с. 73–78). Також у культурному шарі поселення трапляються окремі знахідки, датовані добою пізньої бронзи, раннім залізним віком та періодом Золотої Орди. Останні представлені переважно монетами XIV ст. (Ромашко, В. А., Марина, З. П., Тесленко, Д. Л. и др., 2006; Шалобудов, В. М., 2008, с. 100).

Отже, можна констатувати, що на Ігреському півострові в місцях позначення перевозів на карті Усть-Самарського ретраншементу 1736 р. у давнину існували багаточисельні поселення. Вочевидь, такий збіг не є випадковим і тому можна припустити, що саме наявність переправ через р. Самара, якими відбувалося сполучення з її правим берегом та з подальшим виходом у лівобережну рівнину заплаву р. Дніпро, багату на природні ресурси, було одним з головних чинників, що сприяв появі на цих теренах стоянок у добу мезоліту-неоліту. Розташування переправ у гирлі р. Самари на шляхах, якими відбувалися активні міграції різних груп давнього населення регіону, сприяло подальшому накопиченню культурних нашарувань різних епох на поселення Ігрень 8 та Поповому мисі (Підкові).

У XII–XIII ст. біля самарських переправ на Ігреському півострові утворилися великі селища, матеріальна культура яких була пов'язана з Руссю. Імовірно, в цей час переправи в гирлі р. Самара набули значення перевозів на сухопутному торговельному шляху між Руссю і візантійськими володіннями в Криму. Також слід зазначити, що середньовічне поселення на місці багаточислової пам'ятки Ігрень 8 завдяки своєму вигідному розташуванню, ймовірно, виконувало функції пристані перед порогами Дніпра. Останнє робило його частиною інфраструктури водного Дніпровського або Грецького шляху «з варяг у греки». Саме розміщення поселення на перехресті водних і сухопутних торгових шляхів сприяло розквіту його матеріальної культури у домонгольський час. Існування на Ігреському півострові поруч двох перевозів і поселень біля них прямо перегукується з розповіддю фламандського монаха В. де Рубрука про селище перевізників-русів на р. Дон у середині XIII ст. (Рубрук, В. де., 2018, с. 86–87).

У першій половині XIII ст. в результаті походів монголів, що призвели до занепаду Русі та поклали край активному сполученню Дніпровським водним та сухопутними шляхами, припиняє своє існування середньовічне селище Ігрень 8. У XIV–XV ст. на поселенні фіксуються лише поодинокі знахідки речей цього часу та невеликий могильник під закладками з цегли-плінфи (Телегин, Д. Я., Залізник, Л. Л., 1975, с. 359; Козловський, А. О., 1981, с. 91). Також можна зазначити й повну відсутність на пам'ятці знахідок монет XIII–XV ст., що може свідчити про припинення його функціонування як великого транзитного торговельного центру. Імовірно, у цей період головною переправою, що обслуговувала сухопутний шлях, який проходив через гирло р. Самари, був перевіз на мисі Поповому (Підкові). Це підтверджують знахідки на поселеннях Підкова I та Підкова II досить виразних матеріалів XIII–XV ст., зокрема мідних та срібних монет. Але після розпаду Золотої Орди й утворенням Ногайської орди та Кримського ханства це поселення також припинило своє існування. Протягом XVI–XVII ст. переправи в самарському гирлі час від часу використовувалися військовими загонами, а також купецькими та посольськими караванами. Наступний етап

функціонування переправ, розташованих у гирлі р. Самари у якості перевозів, розпочався в 1736 р., коли на Ігреньському півострові виник Усть-Самарський ретраншемент, а поруч з ним – два перевози.

Висновки. Таким чином, у процесі дослідження було здійснено зіставлення віднайдені у фондах РДВІА карти Усть-Самарського ретраншементу з даними археологічних розвідок і розкопок, проведених на півострові Ігрень протягом ХХ– початку ХХІ століть. У результаті встановлено, що розташування перевозів, влаштованих біля Усть-Самарського ретраншементу в 1736 р., збігаються з місцями найбільш відомих пам'яток Ігреньського півострова з потужними культурними нашаруваннями, залишеними носіями різних археологічних культур від доби мезоліту до ХVІІІ ст. Існування в цій місцевості багаточарових пам'яток може пояснюватися наявністю в гирлі р. Самара зручних переправ. Активне використання переправ сприяло заселенню берегових ділянок Ігреньського півострова, прилеглих до них. Локалізація усть-самарських перевозів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. в районах великих ігреньських археологічних поселень підтверджує припущення, що ці пам'ятки існували біля традиційних переправ, розташованих на важливих сухопутних шляхах.

Бібліографічні посилання

- Балакин, С. А., Козловский, А. А., Телегин, Д. Я., 1979. Раскопки у села Игрень на Днепре. *Археологическиоткрытия 1978 года*. Москва: Наука, с. 294–295.
- Бодяньский, О. В., 1977/89. *Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища*. Науковий архів Інституту археології НАН України, № 8542, 10 с.
- Брайчевська, А. Т., 1962. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, т. ХІІ, 191 с.
- Даниленко, В. Н., 1955. Славянские памятники I тысячелетия н.э. в бассейне Днепра. *КСИААН УССР*. Киев: Издательство АН Украинской ССР, 4, с. 27–29.
- Добровольський, А. В., 1949. Восьма Ігреньська неолітична стоянка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, т. ІІ, с. 243–251.
- Добровольський, А. В., 1949. Сліди перебування слов'ян ХІІ–ХІІІ ст. у Надпоріжжі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. І, с. 91–95.
- Залізняк, Л., Кублій, М., Вейбер, А., Хлистун, Є. В., 2020. Розкопки багаточарового поселення Огринь 8. *Археологічні дослідження в Україні, 2018*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 19–22.
- Карта ретраншементу Усть-Самарського с надлежашей ситуацією. Даже вновь до означенного места ретраншементу. 1736. *Российский государственный военно-исторический архив*. Ф. 349, оп. 40, д. 1021, л. 1.
- Козловський, А. О., 1981. Нові дослідження давньоруського поселення у Дніпровському Надпоріжжі. *Археологія*, т. 35, с. 79–92
- Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009. До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними). *Музейний Вісник*. Запоріжжя, 9, с. 65–81.
- Миллер, М. А., 1935. Памятники родового общества на Игреньском полуострове. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. Москва; Ленинград: ОГИЗ, 9–10, с. 162–178.

- Рассамакін, Ю. Я., 2017. Могильники Ігрень (Огрінь) 8 та Олександрія доби енеоліту: проблеми датування культурної приналежності. *Археологія*. Київ, 4, с. 26–48.
- Ромашко В. А., Марина, З. П., Тесленко, Д. Л., Фещенко, Е.Л., Яровой, А. Г., Свистунов, В. В., Рыбалка, А. Н., Мишуста, А. В., 2006. *Отчет о разведках и раскопках памятников археологи на Поповом мысу у пос. Старая Игрень в г. Днепрпетровске в 2006г.* Науковий архів Інституту археології НАНУ України. Ф.е., спр. 2006/75, 273 с.
- Рубрук, Вільгельм де., 2018. *Подорож у східні краї* / пер. з лат. А. Содомора. Львів: Априорі, 240 с.
- Сміленко, А. Т., 1975. *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.)*. Київ: Наукова думка, 211 с.
- Телегин, Д. Я., Зализняк, Л. Л., 1975. Раскопки на Игренском полуострове. *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, с. 358–359.
- Телегин, Д. Я., Бодянский, О. В., 1990. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя [Дніпропетровська і Запорізька області]. Київ, 48 с.
- Телегин, Д. Я., 2002. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. Луганськ: Шлях, 128 с.
- Філімонов, Д. Г., 2020. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць*. Житомир: Вид. О. О. Євенок, с. 5–72.
- Шалобудов, В. М., 2008. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник*. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, с. 92–104.
- Эварницкий, Д. И., 1903. *Источники для истории запорожских казаков*. Владимир: Типо-литография Губернского Правления, т. II, 2107 с.